

Kapitulatsioon ja *universitas*: järjepidevus ja uued võimalused?

SIRJE TAMUL

PhD, TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut

Universitas ja kapitulatsioon

Ülikooli kui institutsiooni tekkes mängis olulist rolli Rooma õiguse seletamine ja rakendamine keskaegses Euroopas: muu seadusloome hulgas kujundas see ülikooli privileegi ja jurisdiktsiooni. Ülikool arenes riigi ja kiriku kõrval mõjuvõimsaks kolmandaks jõuks ja Püha Saksa Rooma Keisririik võttis ülikooli enda kaitse alla. Enamik kesk- ja uusajal rajatud institutsioone on nüüdisajaks minevik, kuid üks püsib kindlalt — *universitas*. Tema professorid ja üliõpilased teevad ikka seda, mida nad on alati teinud: õpetanud ja õppinud sõdade, vaherahude ja kapitulatsioonide kiuste.

Reformatsiooni ja sellele järgnenud vastureformatsiooni ajast alates oli ülikooli rajamine olnud seotud usuasjadega, ülikoolis nähti konfessionaalsete tõekspidamiste tagajat. Palju kõrgemaid koole ja ülikoole tekkis haritud jesuiitide tegevuse tulemusena. Tartus realiseerus XVI ja XVII sajandil kõrgema kooli idee valitsejate ja nende erisaadikute — nagu paavsti usaldusalune jesuiit Antonio Possevino (1533/1534–1611) ja Rootsi kuninga nõuandja Johan Skytte

(1577–1645) – tahtel Jam Zapolski lepingu (15.01.1582) ja Altmarki (25.09.1629) vaherahu sõlmimise järel, osalt seega sõjasaagina.¹

Tartu ülikooli pidulikul avamisel 15. oktoobril 1632 peetud kõnes rõhutas ülikooli tegelik käivitaja Liivimaa kindralkuberner Johan Skytte, et ülikooli teaduskondade ukсед avatakse nii rikastele kui ka vaestele, nii sakslastele kui ka mittedakslastele, ülikool on igasuguste teadmiste avatud foorum.² Seda mõtet kandis edasi Otto Wilhelm Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikul taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802: „[---] Meie siht ja meie taotlus, miks suuname oma pingutused õpetatusse, on soov suuta laiendada tõe valgust ja hajutada eksimuse pimedust, suurendada inimsoo õnne, mis saab elujõudu kunstide lähedusest ja teaduste tundmisest.”³

Kapitulatsioon⁴ ja *universitas* – kas nende kahe mõiste koosluses on hoomatav ülikooli järjepidevus,⁵ uued võimalused ja modernisee-

¹ Vello Helk, *Jesuiidid Tartus 1583–1625. Vastureformatsiooni eelpost Põhja-Euroopas* (Tartu: Ilmamaa, 2003), 9–24 j.j.; *Dionysius Fabriciuse, Viljandi kiriku praosti Liivimaa ajaloo lühiülevaade neljas osas aastast tuhat ükssada viiskümmend kaheksa kuni aastani 1610* (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2009), 251. Juba enne lepingu sõlmimist Jam Zapolskis visandas Poola kuningas vastureformatsiooni kava. 1581 teatas paavsti nuntsius Poolas Rooma, et kuningas kavatses asutada niipea, kui venelastega on rahu sõlmitud, jesuiitide (Jeesuse ühingu) kolleegiumid Riiga, Tartusse ja Narva kui abinõu ketserluse väljajuurimiseks.

² *Tartu ülikooli ajaloo allikaid, I. Academia Gustaviana, a) Ürikuid ja dokumente*, Tartu ülikooli ülesandel koostanud ja sissejuhatuslega varustanud Juhan Vasar, dokument 11 (Tartu, 1932), 21–24.

³ „Otto Wilhelm Masingu tervituskõne Tartu ülikooli pidulikult taasavamiskoosolekul 22. aprillil 1802”, ladina keelest tõlkinud Marju Lepajõe, *200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu ülikooli eesti keele õpetooli toimetised* 25, toim. Mati Ereht (Tartu, 2003), 12–13.

⁴ *Deutsches Rechtswörterbuch. Wörterbuch der älteren deutschen Rechtssprache*, Bd. 7 (Hrsg. von der Heidelberger Akademie der Wissenschaften in Verbindung mit der Akademie der Wissenschaften der DDR), 397–399, <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de> (25.1.2011) järgi on kapitulatsioon leping (alistumisleping), millega maa, linn, sõjaväeosa end vaenlasele üle andes saab õiguse edasiseks kestvaks toimimiseks säilitada endised, seni kasutada olnud privileegid. Võitja kohustus on garanteerida lubatud privileege *status quo* ka rahvusvahelise õiguse tasandil.

⁵ Carl Schirren, „Zur Geschichte der schwedischen Universität in Livland“, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands*, Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der russischen Ostseeprovinzen, Bd. VII, Heft I (Riga, 1854), 41–68; Georg von Rauch, *Die Universität Dorpat und das Eindringen der frühen Aufklärung in Livland 1690–1710* (Essen, 1943, New York, 1969); Arno Rafael Cederberg, „Mõningaid jooni Tartu-Pärnu ülikooli ajaloo kohta“, *Ajalooline Ajakiri*, nr 1 (1927), 1–11; nr 2 (1927), 65–80.

rumine või hoopis murdumine, evakueerumise kaos ja hääbumine? Tartu ülikooli ajaloos on kõik need nähtused tuttavad.⁶ Korduvalt on ülikoolil tulnud poliitilistes tõmbetuultes kaitsta euroopalikule ülikoolile omast õpetamisvabadust.⁷

Sõda ja ülikool

Suurriigiks tõusnud Rootsi kuningriik esines protestantide kaitsja ja vabastajana ning, pidades võitlust katoliikliku maailmaga, seadis põhisihiks Läänemere muutmise Rootsi sisemereks ja oma mõjuvõimu kindlustamise Saksamaal. Suurriigi haldamine nõudis luterlikus riigiusus kasvatatud võimekate ning haritud ametnike ettevalmistamist. Olulist osa etendas kindlasti humanismiideede omaksvõtmine Rootsis. Uut tüüpi koolidena asutati mitu gümnaasiumi. 1620. aastal võttis Gustav II Adolf oma eestkoste alla Uppsala ülikooli ainelise toetamise.⁸

Vene-Rootsi ja Poola-Rootsi sõja puhul korduvalt Eestimaal viibides kujunes Gustav II Adolfil üsna selge pilt siinsetest oludest ja nende isiklike tähelepanekute põhjal valmis reformiprojekt. 1626. aasta jaanuaris Tallinnas viibides esitas Gustav II Adolf Tallinna raele ja Eestimaal maanõunike kolleegiumile sissetulekute tagamise ja kohtukorralduse eelnõu kõrval kiriku- ja hariduselu korraldamise kava. Kavas nähti ette asutada triviaalkooli tasemest kõrgem kool, seega gümnaasium. 1627. aastal kutsus kuningas kokku komisjoni, mis pidi jätkama reformikavade elluviimist Eestimaal ja laiendama ümberkorraldusi Liivi- ja Ingerimaal.⁹

⁶ Neist sündmustest Tartu ülikooli ajaloos annab ülevaate laiemale lugejaskonnale suunatud koguteos *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio ja professor Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007); samuti Helmut Piirimäe, *Tartu ülikooli ajalugu 1632–1798*; Helmut Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999); Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2000), 224–226; *Die Universitäten Dorpat / Tartu, Riga und Wilna / Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzgebiet zwischen West und Ost*, Hrsg. von Gert von Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein (Köln-Wien, 1987).

⁷ Sirje Tamul, „Tartu ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918)“, *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, Eesti Ajalooarhiivi Toimetised 18 (25) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2010), 69–123.

⁸ *Gustav II Adolf och Uppsala Universitet* (Uppsala, 1982), 1–4.

⁹ *Eesti kooli ajalugu. 1. Kd: 13. sajandist 1860. aastateni*, Tegevtoimetaja Endel Laul (Tallinn: Valgus, 1989), 110; Ragnar Liljedahl, *Svensk förvaltning i Livland*

1629. aastal Altmarkis kuueks aastaks sõlmitud relva(-vahe)rahuga lõppes 1600. aastal puhkenud Poola-Rootsi sõda. Rootsile jäid vallutatud Preisi linnad ja Liivimaa Väina jõest põhja pool. Uues provintsis tekkis kohe vajadus uue õppeasutuse järele, mis koolitaks kohalikke olusid tundvaid mehi riigi- ja kirikuteenistusse. Gümnaasiumide rajamine Tallinnas ja Tartus oli hariduse reformikavade tulemus, mille kulminatsiooniks kujunes uue ülikooli asutamine.

1632. aastal asutatud Tartu ülikool, siis *Academia Gustaviana*,¹⁰ olles tüüpiline tolelaegne Lääne-Euroopa ülikool, oli tegelikult oma ajastu sõja laps, tema asutamisürik sai kuningliku õnnistuse Nürnbergi lähedal sõjalaagris.¹¹ Võimalik, et olukorda arvestades – sõda polnud ju lõppenud – kuulutati ülikooli privileegis, et sõjaohu korral tuleb evakueeruda, mis aga ei tähenda privileegi kaotamist. „Kuna aga ükski ühiskond ei saa püsida ilma oma privileegideta, siis anname, lubame ja kingime heldelt oma võimutäiusest meie Tartu akadeemiale ja tema liikmetele, nii õpetajatele kui õppijatele, samad privileegid ja maksuvabaduse, mida naudib meie Uppsala akadeemia [...]”¹² Peale selle lisame veel eelnimetatud privileegile juurde, et võimalikel sõja-aastatel, mida kõrgeim tahe suvatsegu armuliselt meist ära pöörata, olgu voli akadeemiat mõnda teise Liivi-, või Eestimaa linna üle viia, kus tal oleks ohutu ase, ja tal seal kasutada samad privileegid, mis me talle oleme lubanud oma kuninglikust heldusest [...]. Sündmuste kestvaks mälestuseks kirjutasime oma käega alla selle kõige jõuallikale, sellele meie privileegide pühalikule ürikule [...]”.¹³

1617–1634 (Uppsala Akademi, 1933), 193; *Eesti ajalugu III. Poola ja Rootsi aeg*, Tegevtoimetaja O. Liiv, peatoimetaja H. Kruus (Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1940), 138–140. Teatavasti ei leidnud reformikava rüütelkonnas poolehoidu.

¹⁰ *Academia Gustaviana* asukohaks oli 1632–1642 Toomemäe jalamil asunud endise jesuiitide kolleegiumi hoone teine korrus.

¹¹ *Diploma fundationis Academiae sive Universitatis Dorpatensis = Gründungsurkunde der Universität Dorpat = Stiftelsurkund för Dorpats Universitet*, Compiled by Raik-Hiio Mikelsaar (Tartu, 2005).

¹² Uppsala ülikooli uus põhiseadus *constitutiones* kinnitati 1626, sellest kujunes ka Tartusse rajatava akadeemia tegevuse alus.

¹³ *Academia Gustaviana 1632–1665, Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog* (Tartu Riiklik Ülikool, Teaduslik Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond. Tartu, 1974), 14–16, fotokoopia, fragment *Academia Gustaviana* asutamisürikust, tõlkinud Ülo Torpats. Vt ka Tartu Akadeemia (*Academia Gustaviana*) põhikiri (*Constitutiones Academiae Dorpatensis*), toimetanud Marju Lepajõe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997).

1635. aastast alates oli Tartu ülikool aeg-ajalt sunnitud arvestama sõjaohu, sulgemise ja evakueerumisvõimalusega, sest sel aastal lõppes Altmarki vahelepe tähtaeg. Poolakate sissetungi kartusel tekkis Tartus paanika ja enamik akadeemilisest kogukonnast põgenes Tallinna. Tagasi tulema hakati alles sama aasta lõpul pärast Stumsdorfi vahelepe (12.09.1635) sõlmimist. Vahelepe loobus Poola oma nõudlustest Liivimaa suhtes.

1656. aastal algas Liivimaal sõjategevus Rootsi ja Venemaa vahel. Tartumaa langes viieks aastaks Vene võimu alla. *Academia Gustaviana* siirdus nüüd ametlikult sõjapakku Tallinna. Karl Inno järgi algas õppetöö Tallinna gümnaasiumi asupaigas 19. märtsil 1657 ja jätkus paari professori eraalgatusel.¹⁴ Mõtted ülikooli taasavamisest Tartus tekkisid 1661. aastal pärast Kärde rahu, kuid Rootsi pidas parajasti sõda Pommeris. Ülikool jäi Tallinna edasi. Viimane immatrikulatsioon Tallinnas leidis aset 24. aprillil 1665, kuid selleks ajaks oli ülikooli tegevus juba hääbumas.¹⁵

Vaidlused ülikooli taastamise ja asukoha üle kestsid aastaid. Pii-ri lähedast Tartut ei võinud pidada küllalt kindlaks. Ülikoolilinna kandidaatidena kiitsid oma eeliseid nii Pärnu kui ka Riia.

1665. aastal arutati võimalust taasavada ülikool Pärnus ja Tartus. Tartu lootus näis luhtuvat pärast 1667. aasta suurt tulekahju (22.05.1667). Pärnus hakati kindralkuberner Clas Totti ajal, s.o 1670. aastail ülikoolihooneks ümber kohandama endist ordu konvendilinnust. Samas võis järgnevail aastail täheldada Liivimaa rüütelkonna algatuse soikumist, sest mõisate reduktsiooni tõttu (alates 1684) pöörati suuremat tähelepanu majandusprobleemidele kui kõrgetele akadeemilistele küsimustele.¹⁶

Siiski, 1687. aastal esitas Liivimaa rüütelkond kuningale petitiooni ülikooli taasavamise kohta. Palvekirjas esitatud ülikooli taasavamise vajadusele viidates soovis Liivimaa rüütelkond saavutada

¹⁴ Karl Inno, *Tartu University in Estonia during the Swedish rule (1632–1710)* (Stockholm: Förlag Vaba Eesti, 1972), 46.

¹⁵ Rootsi riigi ülikoolidena avati pärast Tartu ülikooli 1640. aastal Turu/Åbo, 1665. aastal Kieli ja 1668. aastal Lundi ülikool.

¹⁶ Harry Thomson, *Schweden und seine Provinzen Estland und Livland in ihrem gegenseitigen Verhältnis 1561–1710. Materialien und Betrachtungen. Als Manuscript gedruckt* (Schliersee, 1969), 295–297.

järelandmisi mõisate riigistamises.¹⁷ 1688. aasta märtsis otsustas Karl XI ülikooli järjepidevust arvestades endise ülikoollinna kasuks.¹⁸ Kuninga otsuse taga võis muu hulgas olla soov leevendada Liivimaa aadli trotslikkust reduktsiooni suhtes. Sakslased eelistasid Tartut, sest siin oli Rootsi mõju nõrgem kui Pärnus.¹⁹ Kuninga käsk avada ülikool Tartus saabus 13. märtsil 1688. aastal. 28. jaanuaril 1689 kinnitati *Academia Gustavo-Carolina* põhikiri. Ülikool avati 18. augustil, Maapäeva lõppresolutsioon ülikooli taasavamise kohta Tartus loeti ette 28. augustil 1690.

1699. aasta augustis asus *Academia Gustavo-Carolina* sõjaohu kartuses ümber sadamalinnna Pärnusse. Ülikooli nimetamist Pärnu ülikooliks, *Academia Pernoviensis*, kinnitab 1700. aastal kehtima hakanud ülikooli suur pitsat.²⁰ Seega Liivimaa ülikoolina oli õppeasutuse järjepidevus tagatud, aga kas Tartu ülikooli asemele oli nüüd asunud tõesti Pärnu ülikool või ülikool Pärnus?

Kuid peagi hakkasid üliõpilased ja professorid Pärnust lahkuma ning 1700. aasta talvel õppetöö soikus. 1701. aastal vallandas Karl XII tõenäoliselt hoiatuseks mõned põgenenud professorid, nende asemele määrati uued. Selleks, et rootslased ja liivimaalased ei pageks välismaa ülikoolidesse, eriti Halleesse, andis Karl XII 1701. aastal,²¹ hiljem veel 1705. ja 1706. aastal edikti, mis keelas üliõpilaste väljarännu kursust lõpetamata. Ilma eksamineerimata ja *testimonium*’ita lahkus näiteks 1708. aastal vaid kolm üliõpilast,²² üliõpilaste arvu arvestades oli suhtarv umbes 1:8.²³ Jättkuva sõja ja majandusliku kitsikuse tõttu

¹⁷ Inno, *Tartu University in Estonia*, 51–53.

¹⁸ Carl Schirren, „Die Universität in Livland. Ein deutsches Brouillon v. Jahr 1687“, *Inland*, Nr 47 (1852), 869–873.

¹⁹ Schirren, „Die Universität in Livland“, 872–873. Võimalusest avada ülikool hoopis Riias vt lähemalt ka: Enn Küng, „Riia on Liivimaa akadeemia jaoks kohaseim ja sobivaim paik“, *Tuna*, 3 (2010), 94–100.

²⁰ Inno, *Tartu University in Estonia*, 54.

²¹ Malle Salupere, „Ka arhivaalidel on oma ajalugu. Academia Gustaviana dokumendid Eesti Ajalooarhiivis“, *Tuna*, 3 (2000), 16, 18 (13–21); professorite pagemine Pärnust ja 25. mail 1701 Karl XII Laiuselt saadetud kiri (vt. illustratsioon); EAA, 278-2-170, l. 211–218.

²² *Academia Gustaviana 1632–1665, Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog*, 32.

²³ EAA, 278-2-169, l. 1063: 1708. aasta septembris oli stipendiumisaajate nimekirjas *Catalogus Alumnorum Regiorum* 29 üliõpilast. EAA, 278-2-170, l. 999, 1051, eri andmetel oli ülikoolis kohal 24 üliõpilast.

halvenes ülikooli seisund.²⁴ Sellest hoolimata andis järjepidevuse ja olude paranemise lootusest tunnistust asjaolu, et veel 3. aprillil 1710 immatrikuleeriti teadaolevalt viimase uue üliõpilasena varem Wittenbergis, Halles ja Rostockis õppinud Johannes Beyer, kes oli pärit Pomerimaalt. Tõenäoliselt saabus üliõpilane Pärnu akadeemiasse oma stuudiumi viimasel semestril, sest sama aasta juuli esimesel nädalal sai Beyerist Pärnu Nikolai kiriku saksa koguduse diakon.²⁵

12. augustil 1710 kapituleerus Pärnu Vene vägedele. Kindralleitnant Rudolf Felix Bauer ja Pärnu komandant Jakob Hinrich von Schwengelm (Schwengel) leppisid kokku, et kõigil ülikooli liikmetel – üliõpilastel ja professoritel, viimaste kodakondsetel, leskedel, vaeslastel ja üldse akadeemiaga seotud tegelastel on õigus koos vallasvaraga ilma läbiotsimiseta linnast lahkuda.²⁶ Sellega järgiti kõigiti akadeemiliste isikute isikuvabadusega seotud tava, st õigust ka sõjalise konflikti ajal vabalt ja ohutult (tegelikult ohte trotsides) välja rännata, jätkata akadeemilist rännakut koos kaaskonnaga.²⁷

1710. aasta suvel katkes Pärnus tegutsenud *Academia Gustavo-Carolina* (*Academia Pernoviensis*) töö. Koos garnisoni riismetega lahkusid Pärnu linnast ülikooli jurisdiktsiooni alla kuulunud inimesed. Kuna Pärnu võideti tormijooksuta, ei olnud enam põhjust ülikooli sulgeda, tegelikult oli ülikool *in corpore* lahkunud. Ülikooli varade ja akadeemilise pere liikmete Rootsi jõudmisest on vähe teada.²⁸ Täpsemalt on teada, et ülikooli raamatukogu 3200–3300 köidet jõudsid Stockholmi, kus need 1717 ühendati Rootsi kuningliku raamatukoguga.²⁹ Ülikool oli lahkunud, Liivimaa tulevik selguseta, ent ülikoo-

²⁴ EAA, 278-2-170, l. 192, 230 andmeil püüti üliõpilastele maksta välja stipendiumid ja raamatukoguhoidja palk. Vt ka Inno, *Tartu University in Estonia*, 59.

Professorite honorariga oli olukord katastroofiline.

²⁵ Arvo Tering., *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710*, Publicationes Bibliothecae Universitatis Litterarum Tartuensis, V (Tallinn, 1984), 396; Beyer, Johannes Fridericus matr nr 1705 (ühtlasi viimane sissekanne suures matriklis).

²⁶ Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu*, 114–115.

²⁷ Villem Frijhoff, „Der Lebensweg der Studenten“, *Geschichte der Universität in Europa. Band II. Von der Reformation bis zur Französischen Revolution 1500–1800*, Hrsg. von Walter Rüegg (München: Beck, 1996), 228.

²⁸ Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu*, 113–116.

²⁹ *Academia Gustaviana 1632–1665, Academia Gustavo-Carolina 1690–1710. Näituse kataloog*, 41; Friedrich Puksov, „Die Bibliothek der Universität Tartu und Tartu-Pärnu in der Schwedenzeit“, *Sonderabdruck aus Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1931* (Tartu, 1932), 251–282.

liidee jäi Liivimaale. Rootsi-aegne ülikool Liivimaal oli olnud kõige ehedam klassikaline ülikool nelja teaduskonna, promotsiooniõiguse, raamatukogu ja trükikojaga, samuti sümboolika ja protestantlikele ülikoolidele omaste traditsioonide ja bursaelu kombestikuga.

Kapitulatsioonid ja ülikooliidee

Põhjasõja (1700–1721) tagajärjel läks Eesti ala Venemaa kätte. Eesti- ja Liivimaa rüütelkonna sõlmitud kapitulatsiooniaktid tagasid aadlile laialdase seisusliku autonoomia. Sõlmitud kapitulatsiooniaktid olid sisuliselt valitsemislepingud Vene valitseja ja siinsete seisuste vahel. Kapitulatsiooniaktidele alla kirjutatud pooled töötasid lepingu kõikidest klauslitest ilma ühegi erandita kinni pidada. Kapitulatsiooniaktid kinnitati Peeter I antud generaalkonfirmatsioonidega. Vene vägede kohapealse juhataja feldmarssal krahv Boriss Šeremetjevi antud akordpunktid Liivimaa rüütelkonnale kinnitas tsaar 30. septembril 1710. Feldmarssalile otsustada jäänud küsimustes andis tsaar vastuse 1710. a 12. oktoobril.³⁰

Krahv Šeremetjev oli nõustunud ülikooli säilitamisega juhul, kui (Pärnu) professorid ja üliõpilased ei avalda Vene vägedele vastupanu. Et tagada ülikooli tegevuse jätkamine, kirjutati Liivimaa rüütel- ja maiskonna alistumisakti klausel ülikooli kohta. Ülikoolis tuli avada vene professuur, ja teiste hulgas saata Pärnusse õppima ka noori inimesi Venemaalt. Selleks tuli tagada kreekakatoliku usu (õigeusu) vaba levik. 12. oktoobri 1710 spetsiaalkonfirmatsiooniga kinnitas Peeter I lubadust ülikooli kohta ja andis Liivimaa rüütelkonnale õiguse nimetada ametisse Pärnu professoreid ning „... hoolitseda, et ülikoolis oleksid kohad täidetud ja kellelgi ei tuleks kannatada puudust”. Lisatingimuseks seati, et ametisse tuleb võtta slaavi keelt õpetav professor. Kõrgem kool võis aga areneda kui saksakeelne ülikool.³¹ Mõeldud oli ülikooli Pärnus, sest Tartu ei tulnud kõne alla, Tartu oli maatasa tehtud.

³⁰ Lähemalt vt *Eesti ajalugu IV. Põhjasõjast pärisorjuse kaotamiseni*, kirjutanud Mati Laur, Tõnu Tannberg, Helmut Piirimäe, tegevtoimetaja Mati Laur (Tartu: Ilmamaa, 2003), 45–46.

³¹ Kapitulatsiooniaktid 1710–1715 Riia kindralkuberneri fondis, sh 12. oktoobril 1710 alla kirjutatud kapitulatsioonid Liivimaa Rüütelkonna ja Riia linnaga. EAA, 279-1-30.

1710. aasta Baltimaade kapitulatsioonid polnud sisult ega vormilt erilised, vaid vastasid täielikult toleaegele Euroopa standardile. Jürgen von Ungern-Sternbergi hinnangul olid kapitulatsioonid tavapärase, juba XVI sajandil kasutusel olnud dokumendi vormiga, mis on võrreldavad Erik XIV antud privileegidega Eestimaa rüütelkonnale 1561 või siis Sigismund Augusti privileegidega Liivimaale samast aastast. Iseküsimus on kapitulatsioonide ulatuvus. Peeter I jaoks olid kapitulatsioonid oluline osa strateegiast, mis pidi siduma Venemaa Euroopa riikidega.³²

Kindlasti arvestati ülikooli taastamise puhul võimalusega, et seda toetavad kõrgemat kooli enam vajavad rüütelkonnad. Kapitulationide sõlmimise järel oli raskem rakendada ülikooli privileegi. Välistatud oli kutsuda Rootsi pagenuid õppejõudude asemele uusi välismaalt. Pärnust lahkunud üliõpilased aga puistasid otsekui käisest hirmuäratavaid lugusid sündmustest ülikoolilinnas Pärnus ja professorite vangilangemisest venelaste kätte. Pealegi oli katk laastanud maad veel hullemini kui sõda.

Võiks ehk arvata, et Liivimaa rüütelkonnale andis julgust ja isegi lootusi taastada ülikool asjaolu, et 18. veebruaril 1711 nimetati Venemaa luteriusuliste kirikute superintendendi ametisse pastor Barthold Vegetius (1654–1724). Tema haldusalasse jäid ka kõik protestantlikud koolid. Kapitulationides lubati, et koolide ja luteri kiriku korraldus jääb selliseks nagu kõige parematel rahuaegadel.³³ Esimese taastamiskatse tegid ühiselt Liivimaa rüütel- ja maiskond, kui 1711. aasta veebruaris otsustati pöörduda kindralkubernerini poole ettepanekuga taasavada ülikool.

Kuid õiguslikus mõttes sai ülikooli taasavamine võimalikuks alles 1721. aastal Uusikaupunki rahuga, mis kinnitas kõik varem sõlmitud alistumislepungud, sealhulgas Liivimaa alistumislepungu

³² Jürgen von Ungern-Sternberg, „Die „russische Ära“ (1710–1917): eine neue Blütezeit?“, *Die baltische Staaten im Schnittpunkt der Entwicklungen. Vergangenheit und Gegenwart*, Hrsg. von Garsten Goehrke und Jürgen von Ungern-Sternberg (Basel: Schwabe /Co.AG Verlag, 2002), 91–94 (91–104); Jürgen von Ungern-Sternberg, „Kuidas kapituleeruda vormikohaselt? Baltimaade kapitulationid Peeter I ees Euroopa kontekstis“, *Tuna*. 1 (2007), 70 (65–74). Kapitulationide juriidilisest iseloomust kirjutab samas Marju Luts, „1710. aasta kapitulationid ikka veel päevakorral“, Samas, 75 jj.

³³ Victor Dönninghaus, *Die Deutschen in der Moskauer Gesellschaft. Symbiose und Konflikte (1494–1941)* (München: Oldenburg, 2002), 168–169.

neljanda punkti. Valmistudes rahulepingut sõlmima, kirjutati aasta varem ümber kõik kapitulatsioonaktid, muu hulgas ülikooli hõlmav artikkel 4 (joonis 1). Kapitulatsioonide ära kiri kinnitati 14. märtsil 1720 ja Georg Christian von Grobau, Alexander von Essen ja Hermann von Vietinghof tunnistasid selle õigeks.³⁴

1721. aastal lähtuti põhimõttest, et Vene impeeriumi koosseisu minek ei tähenda Eesti- ega Liivimaa muutumist Vene provintsi, ja senise õiguskorra säilitamine pidanuks looma soodsa võimaluse taastada ülikool. Ei saa täielikult eitada Venemaa ametlikku huvi akadeemiate (ülikooli) vastu. Kuid Peeter I valmisolek taastada Liivimaa ülikool kadus, kui 1724. aastal Gottfried Wilhelm Leibnits (1646–1716)³⁵ ja Christian Wolff (1679–1754) esitatud kavade alusel rajati Venemaa teaduste akadeemia koos õppeasutusega. Küll võttis Peeter I endiste ülikoolilinnade Tartu ja Pärnu ning sadamalinnade Narva ja Kuressaare tollimaksud Peterburi akadeemia ülalpidamiseks. Katsed Liivimaal uuesti ülikooli avada jätkusid: 1725 viibis Peterburis ülikooli nõutamas koguni kaks delegatsiooni. Eestimaa rüütelkonna maapäeval kõneldi välismaal koolitamise kallidusest. Maapäeval avaldati isegi arvamust, et Peterburi akadeemikud võiks üle tuua Pärnusse või Tartusse. Pealegi kehtis Venemaa poolt allutatud alal kapitulatsioonide alusel ülikooli privileeg.

Peeter I oli toonud Venemaa välja isolatsioonist, selle käigus oli muu hulgas suurenenud välismaa ülikoolides riigistipendiaatidena õppimas käinute arv. Vene aadel, aga ka andekad noored mehed rahva seast, õppisid Leipzgis, Marburgis, Göttingenis jm. Vene alamate koduülikooliks ja -linnaks kujunenud Göttingenis õppis näiteks 1745–1810 tublisti üle saja noormehe.³⁶ Mõnedki neist kadusid Euroopa avarustesse ja töid varsti kuulsust oma teadustegevusega nii mõnelegi Euroopa ülikoolile. Teised jälle astusid tsaaririigi teenistusse.

Ülikooliidee realiseerimiseks Läänemere-provintsidest käis võitlus kogu XVIII sajandi kestel kahel rindel: nii rüütelkonnad kui ka

³⁴ Kapitulatsioonaktid, l. pagineerimata. EAA, 279-1-30.

³⁵ Leibnitz oli Preisi Teaduste Akadeemia asutaja (1700) ja esimene direktor.

³⁶ Lähemalt: Georg von Rauch, „Strefflichter zum russischen Deutschlandbilde des 19. Jahrhunderts“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Bd. 12. Jahrgang 1964, Heft 1, Mai 1964 (Wiesbaden: Harrassowitz 1964), 1–48, tsiteeritud lk 8 jj.

vanad ülikoolilinnad nõutasid ülikooli taasavamist. Seni siirduti teadmisi hankima Saksamaale. Baltlasi võis leida paljudest kõrgkoolidest, sh kuuest paremast Saksamaa ülikoolist.³⁷

Järjepidevus

Paul I ukaas 1798. aasta 18. jaanuarist kohustas esialgu kõiki välismaal õppivaid Vene alamaid kahe kuu jooksul kodumaale tagasi pöörduma.³⁸ Enamik tagasi kutsutud üliõpilastest pärines Läänemere-provintsidest. 9. aprillil 1798 ilmunud ukaasiga keelati Vene alamail üldse astuda Lääne-Euroopa ülikoolidesse.³⁹ Kuid vajadus kohapealse ülikooli kui arstide, pastorite, advokaatide ja koduõpetajate koolitaja järele oli ilmne, seepärast pidas keiser Paul I võimalikuks taastada sinne ülikool. Valitseja 9. aprilli ukaas kohustas Eesti-, Liivi- ja Kuramaa rüütelkondi kokku tulema ja arutama Balti kubermangudele oma ülikooli asutamist ning valima seejärel omavalitselise kokkuleppel rajatava ülikooli asukoha. Niisiis oli Paul I asunud prantsuse revolutsiooniliste ideede leviku kartusel täitma 1710. aasta kapitulatsioonides ette nähtud neljandat punkti, mis käsitles ülikooli avamist. Balti kubermangudele oli avanemas suurepärase võimalus lahendada ülikooliprobleem impeeriumi ülikoolikava kaudu.

Kahtlemata olid ülikoolimõtte edasikandmisel etendanud olulist rolli nii rüütelkondade esindus kui ka endised ülikoolilinnad Tartu ja Pärnu. Ülikooli taasavamise vajadusest ja võimalusest rääkisid nii mõnedki Läänemere provintsidesse tulnud saksa haritlased. Ülikooli asjade liikumahakkamist toetasid pealinnas sealsetes kuluaarides ringi liikunud Eesti- ja Liivimaa aadlikud ning literaadid.⁴⁰

³⁷ Lähemalt vt Arvo Tering, *Eesti-, liivi- ja kuramaalased Euroopa ülikoolides 1561–1798* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2008).

³⁸ Wilhelm Stieda, *Alt Dorpat. Briefe aus den ersten Jahrzehnten der Hochschule* (Leipzig: Hirzel, 1926), 3–4.

³⁹ Полное собрание законов Российской Империи с 1649 года (ПСЗ I), Том XXV (С.-Петербург 1798–1799), Nr 18474 ja Nr 18553. 17. juunil 1798 ilmus veel kord ukaas, mis kohustas Vene alamaid kahe kuu jooksul oma riiki tagasi pöörduma.

⁴⁰ [August Wilhelm Hupel], *An das Lief- und Ehstländische Publicum* (Riga, 1771), 29, 34–36; Vahur Aabrams, „Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz“, *200 aastat eesti keele ülikooliõpet, toim. Mati Erelt, koost. Valve-Liivi Kingisepp* (Tartu, 2003), 51.

Vahetult pärast aprilli algul ilmunud ukaasi asus Eestimaa rüütelkond arutama ülikooli taastamise võimalust. Et silmas peeti Rootsi-aegse ülikooli viimast asukohalinna Pärnut, selgub rüütelkonna maanõuniku parun Johann Friedrich Emmanuel Ungern-Sternbergi⁴¹ 1798. a 29. mai kirjast Pärnu raele. Maanõunik esitas järelepärimise Pärnus ülikooli majandanud linnamõisate kohta. Rae tuli võimalikult kiiresti leida ja esitada andmed Pärnu linnamõisate Tõstamaa, Kastna, Reiu, Sauga ja Viluvere majandustulemuste kohta.⁴² Rae istungi protokollis sisse kantud rüütelkonna päringu juures seisab märkus, et kõige kõrgema ukaasi järgi enam välismaal õppida ei saa. Konkreetselt ülikooli asukohta märkimata lisati, et seetõttu on rüütelkond huvitatud ülikooli avamisest kohapeal (Pärnus – S.T.). Märge rae protokolliraamatus lubab oletada, et Pärnu raad vastas rüütelkonnale juba 1. juunil 1798. Kuid eelnimetatud mõisate sissetulekute kohta ei ole raeprotokollis andmeid. Tõenäoliselt hakati majandustegevuse arvandmeid alles otsima (edasised andmed puuduvad).⁴³ Rüütelkonna huvi linnamõisate sissetulekute vastu oli ilmne vihje esitada Pärnu taas ülikoolilinnaks Tartu, Riia ja Miitavi ees. Pärnu kasuks rääkis sadam kui äärmiselt vajalik tuluallikas tulevasele ülikoolilinnale. Vähem tähtis ei olnud ka laevaühenduse olemasolu Lääne-Euroopaga.

Seni on teada, et mõttevahetus ülikooli ja tema asukoha üle algas rüütelkondade kohtumisega juunis ja juulis 1798. Seekord konkureerisid ülikoolilinnaks Tartu ja Miitavi, viimane kui Kuramaa pealinn.⁴⁴

⁴¹ Johann Friedrich Em(m)anuel von Ungern-Sternberg (1763–1825), tulevane keiserliku Tartu ülikooli asekuraator, õppinud Erlangeni Ülikoolis. Tema kohta vt ka Eduard Vigel, „Tartu Riikliku Ülikooli Raamatukogu asutamine ja areng aastail 1802–1839“, *Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised*, Vihik 115 (Tartu, 1962). Lk 49 väidab autor, et J. Fr. E. von Ungern-Sternberg tegeles muu hulgas maalimisega. Wilhelm Neumanni teose „Lexikon baltischer Künstler“ (Rīga, 1908) andmeil sai Ungern-Sternbergide aadliperekonnast kunstnikuna enim tuntuks Johann Karl Emmanuel von Ungern-Sternberg (1773 Paslepa – 1830 Tallinn). Temalt pärinevad Tartu ülikooli professorite G. B. Jäsche, C. C. Dabelowi, C. Fr. Deutschi, F. D. Lenzi, G. W. Osanni portreed.

⁴² EAA, 1000-1-4633, l. 1.

⁴³ EAA, 1000-1-4633, l. 1, 4, 6, 10, hiljem, kui ülikool pidi avatama juba Tartus, annetati näiteks 1800. aasta varakevadel ülikooli heaks Viluvere, Kastna ja Sauga linnamõisa sissetulekute tagasihoidlikke summasid.

⁴⁴ Vt ka *Universitas Tartuensis 1632–2007*, 109–110; Piirimäe, *Ülikoolilinn Pärnu*, 124. Autor märgib, et Pärnut ei ole sedapuhku meenutatud.

10. oktoobril 1798 tuli Miitavis kokku ülikooli organiseerimiskomitee, põhiküsimuseks ülikooli asukoht. Nüüd oli peale Pärnu, Tartu ja Miitavi kõne all ka Paide linn. Vene senat, uurinud põhjalikult ülikooli asukohaks pakutavaid Liivimaa linnu, pooldas Tartut, sest „ta asub pea kolme Balti kubermangu keskel, tema asukoht on kliima poolest kuiv, kuna Miitavit ümbritsevad sood; kasutab (Tartu) Vene raha ja assignaate, lisaks sellele ületab Miitavit toiduainete odavuse poolest, järelikult annab vaesematele vanematele rohkem võimalusi paigutada lapsi asutatavasse ülikooli“⁴⁵ See, et Tartu oli vana ülikoolilinn, arvatavasti kuigi suurt mõju ei avaldanud. 1710. aastast palju diskuteeritud küsimuse lahendas 31. aprillil 1799 antud keiser Paul I ukaas protestantliku ülikooli avamisest Tartus.⁴⁶

Tartu protestantliku ülikooli plaani järgi oli tegemist rüütelkondade esindajaist koosnevast kuraatorite kolleegiumist sõltuva (provintsi-)ülikooliga.⁴⁷ Protestantliku ülikooli plaan⁴⁸ kinnitati senatis 9. detsembril 1799. Sellega oli antud riiklik korraldus rajada Tartusse kogu Vene impeeriumi, eelkõige aga Liivimaa, Eestimaa ja Kura-maa rüütelkonna ning isegi välismaalaste jaoks protestantlik, keiserlik, saksa ülikoolide eeskujul nelja teaduskonnaga (usu-, õigus-, arsti- ja filosoofiateaduskond) klassikaline ülikool.

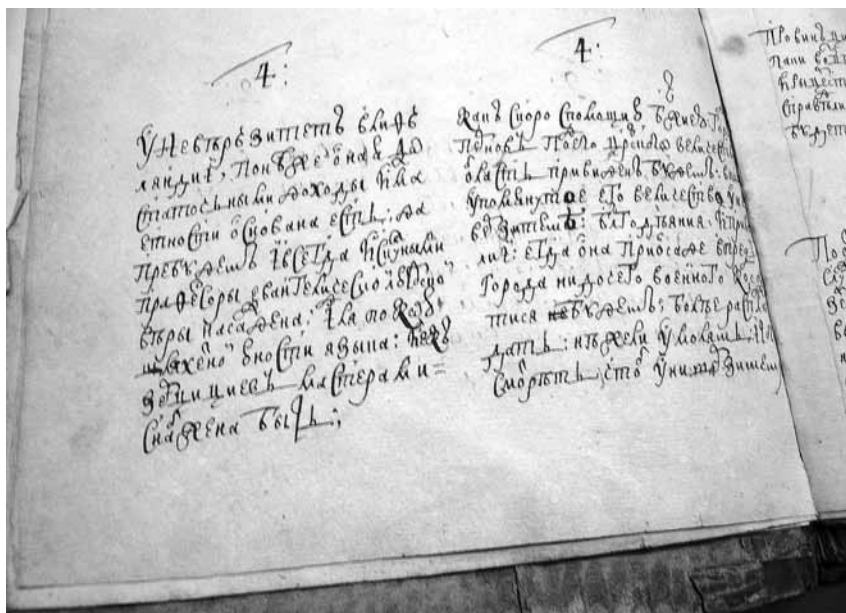
Baltimaade geograafiline asend ning selle piirkonna ajaloolise arengu omapära olid põhjused, miks Saksamaa mõju siinsele haridusele ja teadusele kujunes väga tugevaks. Saksamaa ülikoolid olid jõudnud produtseerida noori haritud mehi, keda ei suudetud aga kohapeal ametisse rakendada. Suur osa neist oli siirdunud juba XVIII sajandi teisel poolel Venemaale ja selle Läänemere-provintsidesse.

⁴⁵ *Die Kaiserliche Universität zu Dorpat. Fünfundzwanzig Jahre nach ihrer Gründung* (Dorpat, 1827), 67.

⁴⁶ Eelnenud katseid on üksikasjalikult valgustanud Mati Laur, *Eesti ala valitsemine 18. sajandil (1710–1783)*, 224–226; Eerik Selli, „Tartu ülikooli taasavamise katsetest XVIII sajandil“, *Tartu Riiklik Ülikool*, nr 29 (10. september 1976). Uusim ülevaade: Lea Leppik, „Ülikool enne ülikooli“, *Johann Wilhelm Krause. 1757-1828. Kataloog. Kd. 3: Linnaehitajana Tartus*, koost. Juhan Maiste (Tartu: Tartu Ülikool, 2011), 57-86 (toim).

⁴⁷ *Plan der zu errichtenden Universität. Befehl S. K. M., aus d. Liefl. Gouvernements-Regierung Nr. 3690. Übersetzung* (Riga, 1799).

⁴⁸ IIC3 I. Tom XXV. № 18 953. *Plan der zu errichtenden Universität; Statuten der Kayserlichen Universität zu Dorpat, nach Anleitung des am 4. May 1799 Allerhöchst confirmirten Planes, nebst den durch namentlichen Befehl Sr. Kayserl. Majestät am 5. Januar 1802 hinzukommenen Veränderungen* (Dorpat, 1802); EAA, 402-4-38, l. 15–26.

Illustratsioon 1. Kapitulatsioonaktide ära kiri 14. märtsist 1720, artikkel 4 käis ülikooli kohta (EAA, 279-1-30).

Samas olid Jena, Halle, Rostock, Greifswald ja Göttingen kujunenud baltisakslaste ülikooliõpingute keskusteks.

Modernse ülikooli idee

Teadushariduse ja teaduste ühtsuse ideel põhinenud uudne ülikool seostub Berliini ülikooli rajamisega (1810).⁴⁹ Kuid Saksa ülikooli moderniseerumise algust märkis juba Halle ülikooli asutamine (1694), ülikoolireformi esimene etapp viidi ellu XVIII sajandi esimesel kolmandikul, kõrgpunkt oli 1734/1737. aastal Göttingeni ülikooli asutamine. Need kaks ülikooli etendasid teiste Saksa ülikoolide ees juhtivat osa määral, mida senine Saksa ülikooli arengulugu ei olnud tundnud. Senised vanad konfessionaalsed suhted häabusid ja asendusid hoopis mitmetasandilise ülikoolidevahelise teaduskommunikatsiooniga. Göttingenis kerkis esile filosoofiateaduskond. Göttingeni filosoofiateadus-

⁴⁹ Modernse ülikooli idee kohta vt Marju Luts, „Uurida end vabaks. Humboldtliku teaduse ja hariduse ideaali rakendusest õigusteaduses. I“, *Akadeemia*, 5 (1998), 1054, 1060–1061 (1053–1067).

konna professuurid olid esimesed, keda tasustati võrdsetel alustel tollal kõrgemaks peetud usu-, õigus- ja arstiteaduskonna professuuridega. Teoloogiateaduskonna mõju selles ülikoolis kahanes, kiiresti kasvas õigusteaduskonna populaarsus tänu uue iseseisva aine – kameralistika õpetamisele. Göttingen oli asunud õpetamisvabaduse teele, mis paljudes teistes saksakeelsetes ülikoolides hoolimata radikaalsetest ümberkorraldustest saavutati alles järgmisel sajandil.⁵⁰ Enamasti säilis ebavõrdsus teaduskondade vahel ja filosoofiateaduskond jäi XIX sajandi alguses n-ö madalamaks teaduskonnaks, kus valmistati ette teistesse teaduskondadesse astujaid, kuigi filosoofiateaduskonnas õpetatavad ained olid teadusmaailmas hoogsasti arenenud.

1798. aastal ilmunud Immanuel Kanti (1724–1804) traktaat „Streit der Facultäten“⁵¹ taotles teaduskondade ebavõrdsuse kaotamist, st seni eelteadmisi andva *artes*- ehk filosoofiateaduskonna ja kõrgemate, s.o usu-, arsti- ja õigusteaduskonna vahel. Filosoofiateaduskond pidi muutuma teistega võrdseks teaduslikuks teaduskonnaks. Kant rõhutas, et selles teaduskonnas õpetatakse filosoofia kõrval matemaatikat ja loodusteadusi, empiirilisi teadusi, mis on vajalikud kõigile, kuid valitsuse huvitatus piirdub üksnes arstide, vaimulike ja juristide koolitamisega.⁵² Kanti mõtteavaldus langes

⁵⁰ Peter Moraw, „Aspekte und Dimensionen älterer deutscher Universitätsgeschichte“, *Academia Gissensis. Beiträge zur älteren Gießener Universitätsgeschichte*, Hrsg. von Peter Moraw und Volker Press. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen, Bd. 45 (Marburg, 1982), 16–17, 26 (1–43).

⁵¹ Martin Kintzinger, „Die Artisten im Streit der Fakultäten“, *Jahrbuch für Universitätsgeschichte*, 4 (2001), Hrsg. von Rüdiger vom Bruch (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001), 177–194; Hans-Ulrich Rügger, „Universitas – was eint die Vielfalt?“, *Quo vadis universitas? Kritische Beiträge zur Idee und Zukunft der Universität*, Hrsg. von Hans-Ulrich Rügger, Nr. 14 (Juni 2010), 6–9, <http://www.fnf.uzh.ch/quovadis.html> (14.01.2011).

⁵² Andrea Liesner, Olaf Sanders (Hg), *Bildung der Universität. Beiträge zum Reformdiskurs*, Reihe Theorie Bildung (Transcript-Verlag, 2005) <http://www.transcript-verlag.de/ts316/ts316.php> (13.01.2011). Filosoofiateaduskonna positsiooni parandamine kerkis akadeemilistes sfäärides taas päevakorralla XXI sajandi ülikooli õppekava liialt kitsa spetsialiseerumise tõttu, lähemalt vt: Erik Ode, *Das Ereignis des Widerstands Jacques Derrida und „Die unbedingte Universität“*, 71 <http://books.google.co.uk/Derrida> (04.01.2011). Prantsuse filosoof ja kirjanduskriitik, filosoofias dekonstruktsiooniteooria rajaja Jacques Derrida (1930–2004) esines 2001. aastal Frankfurdis ettekandega sõltumatust ülikoolist „Die unbedingte Universität“. Derrida ülikoolikäsitluses oli keskne koht just humanitaarteadustel, lähtekohaks humanistlikud väärtused. Seega andis Derrida filosoofiateaduskonnale tunduvalt laiema tähenduse (S.T).

ajaliselt kokku teaduse põhikeskuste ümberpaiknemisega, mil filosoofia ja teiste teaduste raskuspunkt kandus Saksamaale. Saksamaa esilekerkimine tõi kaasa suuri muudatusi teaduses, selle levis ja kõrghariduse institutsionaalses arengus. Teaduskond pidi muutuma senisest enam ainekeskseks ülikooli institutsiooniks.

Moodsa ülikoolimudeli väljakujunemist on seostatud enamasti Berliini ülikooliga⁵³ ja tema ristiisa Wilhelm von Humboldtiga (1767–1835). Humboldt kui riigitegelane sõnastas ülikooliidee programmi ja viis selle ka poliitikasse. Vähem olulised ei olnud Friedrich Daniel Schleiermachi (1768–1834) seisukohad ja ettepanekud hariduse diskursuses. Iseloomustades kooli, ülikooli ja akadeemia eri tasemeid ja ülesandeid, rõhutas Schleiermacher, et kui senised ülikoolid olid oma iseloomult maa-(piirkondlikud) ülikoolid (nn *Landesuniversität*), siis just teadusvahetus, kommunikatsioon ülikoolide ja akadeemiate vahel muudab ka ülikooli staatust ja teeb ülikooli tuntuks ühes või teises valdkonnas.⁵⁴ Selle idee järgi on *universitas* piirideülene nagu teaduski. Reformide käigus asutatud Berliini riigiülikool püsis küll pikemat aega mudelülikooli staatuses, kuid ta ei jäänud ainsaks. Berliini tulevikku oli sisse kirjutatud massiülikool kindlat eriala õppivatele nn *Brotstudent*’idele.⁵⁵

Eeltoodut resümeerides võime märkida, et 1798. aasta oli pöördeline aeg (*Sattelzeit*) Euroopa ülikooli ajaloos: Kanti retoorika fakultetide võrdsusest sillutas teed moodsale (riigi)ülikoolile. Samal ajal sundis kartus Prantsuse revolutsiooni ideede võimaliku leviku pärast Euroopas õppivate Vene alamatest üliõpilaste kaudu tsaaririigi valitsevaid ringkondi otsima kiiresti võimalusi rajada Moskva kõrval uusi ülikoole.

Tartu ülikoolis algas taas õppetöö pärast 92-aastast vaheaega 1. mail 1802. Tuleb rõhutada, et ülikooli akadeemiline elu Tartus

⁵³ Samas, Peter Morawi järgi oli suur tähendus ja mõjujõud saksakeelses ülikooliruumis XIV sajandil asutatud Praha ülikoolil ja hiljem vaid Berliini ülikoolil.

⁵⁴ Conrad Meyer und Hans-Ulrich Rügger, „Idee und Zukunft der Universität“, *Quo vadis universitas?* Nr. 1 (Mai 2005), 5–6, <http://www.fnf.uzh.ch/quovadis.html> (02.12.2010); Fr. D. Schleiermacher, *Gelegentliche Gedanken über Universitäten in deutschen Sinn (1808)* <http://edoc.hu-berlin.de/miscellanien> (02.12.2010).

⁵⁵ Marc Schalenberg, *Humboldt auf Reisen? Die Rezeption des „deutschen Universitätsmodell“ in den französischen und britischen Reformdiskursen (1810–1870)* (Basel, 2002), 17–23.

jätkus ajal, kui mitmes saksa ülikoolis oli tehtud ümberkorraldusi, samas väga paljud saksa ülikoolid jäid Napoleoni sõdade tõttu suletuiks. Tartu ülikooli taasavamine 1802. aastal oli saksakeelses ülikooliruumis samm moderniseerumise suunas.⁵⁶ Mõeldes arvukatele Tartu ülikooli taasavamist käsitletavatele uurimustele,⁵⁷ võime resümeerida, et taasavamise järgset vaimset atmosfääri kujundas Saksa ülikoolides õppinud liberaalsete vaadetega Georg Friedrich Parroti ümber koondunud professorite ring. Tartu professuuri selget visiooni ülikooli tulevases arengust akadeemilise autonoomiaga õpetlasvabariigi suunas kinnitati ülikooli asutamiskirjaga (1802) ja põhimäärusega (1803). Tartus olid kõik neli teaduskonda võrdsed. Keiserlikele privileegidele toetudes asus ülikool Tartus kujundama saksakeelset mudelülikooli väljaspool Saksamaad, seega seitse-kaheksa aastat varem, kui selleni jõuti uue ülikoolimudeli ideid genereerinud Saksamaal (kus uueks mudeliks kujunes 1810. aastal avatud Berliini ülikool). Keiserlik Tartu ülikool jäi pisut enam kui 80 aastaks saksa kultuuri ja teaduse kandjaks ning vahendajaks Venemaa pinnal: *Hochburg des Deutschtums in Rußland*.⁵⁸

Lõpetuseks

Ajajärgul 1710–1802 esitati järjepanu taotlusi taastada ülikool, lootes, et täidetakse kapitulatsioonides antud lubadusi. Tartu ülikooli taasavamisega (1802) sidusid Liivi-, Eesti- ja Kuramaa taas end

⁵⁶ Jürgen von Ungern-Sternberg, „Die „russische Ära“ (1710–1917): eine neue Blütezeit?“, 96; *A History of the University in Europe*. Volume I: *Universities in the Middle Ages* (Cambridge, 1997), 108–109; Volume II: *Universities in the Early Modern Europe* (Cambridge, 1996), 564. Nelja teaduskonnaga ülikool vastas vanemale Pariisi ülikooli mudelile, mida olid aktsepteerinud Inglismaa, Põhja- ja Kesk-Euroopa, sh saksakeelsed ülikoolid, mis kujundasid välja saksa ülikoolimudeli. Tartu ülikooli struktuur kujunes erinevaks tollal Vene impeeriumis töötavast Moskva (avatud 1755) ja Vilniuse (1579) ülikoolist, Venemaa ülikoolides puudus näiteks usuteaduskond. Väga hea ülevaade Venemaa ülikoolidest XIX sajandi alguses: Lea Leppik, *Rektor Ewers* (Tartu, Eesti Ajalooarhiiv, 2001), 129–135.

⁵⁷ Georg Friedrich Parroti olulist rolli ülikooli organiseerimisel, seoseid vabamürlusega ning valgustusajastu, sh prantsuse teadus- ja haridusmõtte vahendajana Balti kultuuriruumis on rõhutanud Epi Tohvri, *Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses*, *Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis*, 18 (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2009).

⁵⁸ Wilhelm Stieda, *Alt-Dorpat*, 8.

Saksamaa teaduskeskustega, tugevnes baltisaksa identiteet, ülikool soodustas pürgimusi euroopaliku kultuuri, lääne kristluse ja moderniseerumise poole. Selgines ülikooli roll siinses ühiskonnas ja tema positsioon Venemaa akadeemilise hariduse vallas. Esimesed professorid andsid ülikoolile oma näo, sest nende teaduslik tegevus oli seotud Kesk-Euroopa ja eelkõige Saksamaa ülikoolide ja akadeemiatega ning sihiks seati fundamentaalse (teoreetilise) teaduse rakendamine, mida tõestasid arvukad originaaluurimused, avastused ja ekspeditsioonid. Akadeemilisest tegevusest, sealjuures teadusest, kujunes elukutse ja kutsumus, mis tõi avalikkusesse uued väärtushinnangud.

Capitulation and Universitas

PhD SIRJE TAMUL

Institute of History and Archaeology of the University of Tartu

While most of the institutions founded in the Modern Age are now gone, one is persevering with prominence – *universitas*. The professors and the students are doing what their predecessors always did: teaching and learning, irrespective of wars and capitulations. Capitulation and *universitas*, the two terms used in association refer to continuity of the university, new opportunities and modernisation – or chaos and decline.

Academia Gustaviana, the university founded in Tartu in 1632, was a typical Western European university and a product of warfare of that period. The university foundation document received the royal blessing at a military camp in the vicinity of Nuremberg. The university privilege included the provision that it was to be evacuated in the event of war and the privilege would not be lost as a result of the evacuation. Throughout its existence, the academy from Tartu had to reckon with military threats and likelihood of closure or evacuation. In August 1699 the war indeed approached too close for comfort and *Academia Gustavo-Carolina* was relocated to the seaport town of Pärnu.

On 4 July 1710 the Livonian Knighthood and the City of Riga officially capitulated to Russian Field Marshal Count Boris Shermetev. On 12 August of the same year it was the university town of Pärnu's turn to capitulate and it was stipulated that all those associated with the academy, including professors, their household members, widows, orphans and other persons, had the right to leave town with their movable property, without being searched. This represented adherence to the custom of respecting the personal liberty of academic people, originating from the early Modern Age, i.e. their right to continue their scholarly pursuits freely and safely (basically defying danger) even in military conflicts and along with their entourage. The university thus departed and the future of Livonia was unclear but the university idea stayed in Livonia. The Swedish-period academy in Livonia was a classical four-faculty university with

the right to award scientific degrees, a library and a printing-house, their own symbols and traditions typical of Protestant universities, peculiar customs of student life.

The golden age of development of German universities began in the last decade of the 17th century: in 1694 Halle University was founded. The process probably peaked in 1734/1737, with the opening of Göttingen University. Those two universities were the examples for other German universities, achieving unprecedented leadership. Immanuel Kant's rhetoric about equality of the faculties (1798) paved the way for modern (state) universities where the faculty of theology was no longer dominant.

The struggle to implement the university idea in the Baltic Provinces lasted during the whole 18th century, waged jointly by two factions: both the knightships and the old university towns of Tartu and Pärnu demanded re-opening of the university. In the meantime, those who could afford to do so, sent their sons to acquire knowledge in Germany. On 9 April 1798 Emperor Paul the First suspended the right of Russian subjects to study at foreign universities and, accordingly, he considered opening a new Russian state university. Thus, in fear of the spreading ideas of the French Revolution, the emperor decided to implement the fourth clause of the 1710 capitulation documents of the Baltic Provinces that stipulated (re-)opening of the university. The provinces now had an excellent opportunity to solve their university problem by implementing the imperial curriculum of higher education.

The university was re-opened in Tartu on 1 May 1802, after a 92-year pause. It should be noted that academic life in Tartu was resumed at a time when many German universities, including those in Halle, Jena and Göttingen, had been reorganised while numerous other German universities had been closed down. Relying on the imperial privileges (Establishment Decree, 12.12.1802), the re-opened university in Tartu began implementing the new German-language university model, doing so about 7-8 years before this would be done in Germany itself, where the new model would become reality only with the opening of the Berlin University in 1810.